

Історіографічні аспекти вивчення проблеми політичного лідерства

Олег Траверсе,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Дискурс – це закріплений в мові спосіб упорядкування соціально-політичної дійсності. Зокрема, характерною його особливістю слід вважати здатність відтворювати й проектувати дійсність у політичній динаміці. Особливо корисним це буває в ситуаціях, коли нагромаджується значний масив інформації, який використовується у різних концептуальних засадах.

Протягом багатьох десятиліть контрверсійними щодо участі великих груп людей у політиці були два основних підходи — марксистський (розгляд суспільного розвитку крізь призму класового розподілу та абсолютизацію класової боротьби) і веберіанський (в якому стверджується продуктивна роль динамічних страт, які швидко розвиваються і міняються місцями). Марксистське розуміння суспільних відносин постулюється, виходячи з матеріального становища людини і визначається її відношенням до власності. Консервативною реакцією на марксистські ідеї стала поява елітистських концепцій (В. Парето, Г. Моска та ін.).

Елітарні теорії перебували в конфлікті з марксистською теорією класової боротьби. „Якщо „Маніфест Комуністичної партії” проголошує, що історія всіх суспільств, які існували досі, була історією боротьби класів, то кредо елітистів полягає в тому, що історія дотеперішніх суспільств була історією боротьби еліт” [1]. Якщо за радянських часів поняття політичної еліти не визнавалася, розглядалося як щось псевдонаукове, то нині спостерігається не тільки позитивне сприйняття теоретичних поглядів елітистів, але й перехід дослідницької уваги до їх детальнішої розробки [2].

Політична еліта може розглядатися як одна із суспільних страт. За М. Вебером, поділ на страти враховує не лише капіталістичну власність, але й зайнятість, доходи, побутові умови, освіту, релігійні переконання, стиль

поведінки тощо). Поняття політики у М. Вебера має широкий смисл. Воно охоплює всі види діяльності, пов'язані із самостійним керівництвом. Сучасна держава, вважає М. Вебер, претендує на монополію легітимного фізичного насилля. Іншими словами, єдиним джерелом права на насилля виступає держава. Оперуючи цими категоріями, можна сказати, що політика „означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади” [3]. Отже політиком є той, хто прагне влади. Відтак держава – це панування людей над людьми, яке спирається на легітимне насилля як на засіб досягнення мети.

Бюрократ-чиновник і політичний керівник, за М. Вебером, це два протилежні типи. Аrenoю професійної діяльності справжнього чиновника, на його думку, не може бути сфера політики. Чиновники зобов'язані лише управляти. І робити це вони мають безпристрасно – звісно, якщо не йдеться про питання життєвої важливості для панівного порядку. Навпаки, честь політичного вождя – це винятково особиста відповідальність [4].

Таким чином, політик в уявленні М. Вебера це той, кого ми сьогодні називаємо політичним лідером, бюрократ же лідерськими якостями не володіє. Отже, вторгнення бюрократії у політичні справи є зловживанням владою. За М. Вебером, стан справ у Німеччині його часу був негативним явищем, оскільки чиновник не може мати якості, необхідні для політичного вождя-лідера. Те, що мало назву „політичне лідерство” на початку ХХ століття, не зовсім корелюється з тим, що під цим явищем мають на увазі на початку ХХІ століття.

Проте суспільна дійсність ширша за будь-які теоретичні уявлення. Особливо якщо вони позиціонують часткові варіанти існування самої дійсності. Сьогодні визнаними є поняття як класу, так і страти. Вчені схильні вважати їх такими, що взаємодоповнюють одне одного [4].

Наприкінці ХІХ століття в з'являється термін „лідер”, пізніше використаний М. Вебером у теоретизуванні про політику. Зауважимо, М. Вебер не випадково застосував відповідний ряд у створеній ним типологізації лідерства як культурно-історичного явища в політиці: традиційне, раціонально-легальне та харизматичне лідерство. Вчений формулює свою концепцію коректно. Відстежуючи історичний ряд суспільних перетворень, він використовує термін „лідер” паралельно з такими поняттями, як „вождь”, „керівник”.

М. Вебер продовжив традицію, згідно з якою дослідники в сучасному лідерстві вбачають продукт розвитку зв'язків і відносин, започаткованих ще в давнину (незалежно від того, який термін використовується – „герой”, „вождь”, „керівник” тощо). Питання про зв'язок між досучасним і сучасним політичним лідерством вважається несуттєвим. На цьому ґрунті прихильники історизму у підходах до політичного лідерства тяжіють до відстеження неперервного ланцюга спадкоємності. Але такий підхід

**Історіографічні аспекти
вивчення проблеми політичного лідерства**

Олег Траверсе

відтворюється з різними, так би мовити, вихідними настановами. Наприклад, Д. Слизовський наполягає на актуальності занурення „феномена політичного лідерства” в епоху Русі. Свідчення про наявність розривів у поступовості (факти, що заперечують наступність) ним не беруться до уваги. Він стверджує, що „у дослідженнях ще недостатньо представлено розуміння політичного лідерства як процесу, в якому відображалися б, по-перше, специфіка цього феномена, яка відзначається політико-історико-культурною своєрідністю тієї чи іншої цивілізації (припустимо, російської) у порівнянні з іншими цивілізаціями; по-друге, специфіка політичного лідерства однієї цивілізації у межах епохальних циклів та періодів” [6].

За такого підходу численні й різні події підмінюються єдиноподією. Політичний розвиток втрачає притаманну йому альтернативність. Політичне лідерство в такому уявленні бачиться як результат еволюції, природного розвитку якихось прихованих в минулому еностей. Наведемо кілька аргументів, які дозволяють поставити під сумнів подібні твердження.

У змісті ставлення до поняття „історія” простежується присутність двох значень. Перше містить те, про що розповідається, і лише потім виникає власне сама розповідь. Проте внутрішня логіка триад факт-подія, факт-джерело та факт-знання (М. Варшавчик) обумовлює ланцюгову реакцію, внаслідок якої „реальність” і „розповідь” повинні розрізнятися. Люди, які професійно вивчають історію, добре знають, якими ненадійними бувають історичні свідчення, скільки суперечностей міститься в джерелах знання. Єдиної версії того, що відбувалося чи відбувається, бути не може. Тому дослідник (свідомо чи ні) дотримується тієї чи іншої концепції і/або версії (не обов’язково теоретично обгрунтованої) того, що передує відбору, аналізу і висвітленню фактів. Завдяки цьому він використовує одні факти і відкидає інші, препаруючи та узгоджуючи їх згідно з обраним підходом.

Відносно вивчення політичного лідерства те саме можна сказати й на адресу представників політичної науки. Незважаючи на узагальнення, які поширюються на прояв його дії від давнини до сьогодення, слід визнати наявну невизначеність понятійно-категоріального апарату та брак концептуальної узгодженості.

Сучасні уявлення про політичну науку все частіше пов’язуються з тезою про те, що це наука про владу. Б. Рассел стверджує, що „фундаментальним поняттям у суспільних науках є влада, у тому ж сенсі, в якому енергія є фундаментальним поняттям фізики” [6]. Не випадково Р. І. Гудин та Х.-Д. Клінгеманн, підбиваючи підсумки розвитку політичної науки наприкінці ХХ століття, дійшли висновку, що найбільш точно політику можна схарактеризувати як обмежене застосування соціальної влади. Вчені нагадують, що, „визначаючи політику через категорію влади”, вони крокують за своїми численними попередниками, згадуючи

М. Вебера, М. Дюверже, О. Даля, Г. Лассвела. За такого підходу ставлення до політики — як академічне, так і практичне — можна було б означити як „вивчення природи та джерел цих обмежень і техніки застосування соціальної влади в рамках даних обмежень” [7].

Російські дослідники М. Пищулін і С. Сокол, звертаючись до природи лідерства, визнають соціальне підґрунтя єдиною основою його аналізу. Ця теза потребує всілякої підтримки, хоча сама по собі вона мало чого додає до розуміння самого явища. Особливо у зв'язку з подальшою інтерпретацією, представленою у вигляді „здібності найбільш авторитетної, центральної постаті (людини, начальника, керівника політичної партії, суспільної або державної організації, відомства, лідера держави) здійснювати формальний і неформальний вплив, об'єднувати людей навколо особистості, певної соціальної страти, програми, ідеї, гасла” [8].

На нашу думку, таке тлумачення природи лідерства обумовлює підміну самого явища його наслідками. Розгляд лідерства як предмета наукового аналізу поєднується з властивістю тих сфер людської діяльності, „для існування і прогресу яких вимагається розподіл ролей на керівників і керованих, лідерів і послідовників. Зачатки лідерства можна простежити і в біологічному світі” [9]. Тобто спостерігається схильність частини дослідників бачити у лідерстві прояв певних біологічних характеристик, наділених соціальним змістом. Ця наукова традиція, закладена Л. Гумпловичем, Г. Ратценхофером, А. Смолем, розглядає характеристики людських відносин з позицій біологізаторського підходу (підходу соціал-дарвінізму, де людина розглядається як „суспільна тварина” [10]. У подальшому ці ідеї знайшли своє втілення у біхевіористському підході. Р. С. Такер стверджує: „Якщо людина — це тварина, яка несе і створює культуру, то ідея культури має посісти центральне місце в кожній з дисциплін, які вивчають людину: у психології, історії і в інших суспільних науках” [11].

Привертають увагу суттєві зміни в теоретичних підходах і дослідницькій практиці у сфері вивчення проблеми лідерства, які відбулися у 1960-х — 1970-х роках у західній політичній науці. Якщо М. Вебер стверджував, що міркування про політичну сферу не можуть спиратися на емпіричні факти, а повинні вміщуватися у сфері ідеальних конструкцій [12], то у зазначений час у суспільних дослідженнях починається тотальне використання статистичних даних і фактів, здобутих саме емпіричним шляхом.

Поширення міждисциплінарних впливів та залучення до досліджень лідерства психологів та антропологів змінило ситуацію. Саме емпіричні дослідження психологів у малих групах започаткували появу сучасних загальноновизнаних теорій лідерства: теорії особистісних рис, ситуаційні, ситуаційно-особистісні теорії.

Історіографічні аспекти вивчення проблеми політичного лідерства

Олег Траверсе

Утвердженню методології емпіричних досліджень сприяла поява нових технічних можливостей (комп'ютерна техніка), яка збіглася в часі з виробленням у західній соціології і психології витончених методів статистичного аналізу, використанням точних методів вибірки, вдосконаленням методики інтерв'ювання. Вагомий теоретичний вклад в розробку та утвердження подібних підходів зробили П. Сорокін, В. Даль та інші вчені.

Швидке зростання емпіричних досліджень відбувалося без солідного теоретичного забезпечення, в умовах, коли навіть саме поняття лідерства не було належним чином теоретично інтерпретоване. В результаті великої кількості експериментальних робіт (більше 7 тисяч) з'явилося стільки ж визначень лідерства, скільки було дослідників. Вивчення цього складного явища у різних ракурсах відбувається здебільш з використанням уявлень і висновків, сформульованих психологією (зокрема - соціальною) стосовно процесів, які спостерігаються на рівні лабораторного експерименту, які відзначає ізольованість, обмежена кількість учасників і, відповідно, розірвані суспільні зв'язки, котрі важко піддаються навіть найскладнішому лабораторному відтворенню.

Зауважимо, що емпіричні концепції не ставлять за мету спеціальне вивчення політичного лідерства – вони досліджують універсальний феномен як міжособистісну взаємодію для вирішення групового завдання. Цей сучасний підхід відрізняється від традиційного погляду на лідерство тим, що смисл поняття зсувається до роліової моделі взагалі (лідерство – це позиція в групі) і, зокрема, все більш активно визнається роль послідовників.

Уявлення про політичне лідерство було б неправильно пов'язувати винятково з відносинами особистості і групи. Необхідним є включення поведінки і свідомості лідера в групову картину світу. Співвідношення особистості і групи – важлива складова політичних відносин, але така, що не вичерпує повністю це явище. Оскільки йдеться про політологію, то особистість слід співвідносити не лише з групою, але й з поколінням, субкультурою, інституціями і суспільством в цілому (умовами, в яких особа діє).

Слід погодитися з думкою М. Дж. Херман, що лідерство є багатограним поняттям. Вона виокремлює такі його складові: характер лідера та властивості його прихильників (ширше – всіх політичних суб'єктів, що взаємодіють з лідером), взаємозв'язок між лідером та його „конституентами”, а також контекст чи конкретну ситуацію, в яких відбувається лідерство [13]. Але для з'ясування динаміки політичного лідерства в часі і просторі цього замало.

Одна з існуючих точок зору, що лідерство — це особлива роль всередині системи взаємовідносин, котра визначається взаємними очікуваннями лідера і його послідовників, призвела до появи численних концепцій: 1)

„очікування-взаємодії” (Дж. Романс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Аванс); 2) гуманістичної (Д. Макгрегор, К. Аргіріс, Р. Лайнер); 3) атрибутивної (Т. Парсонс, Р. Лорд, К. Мар); 4) „обміну” і трансформаційного лідерства (Дж. Марч, Г. Саймен, Дж. Тібо, П. Блау, Т. Якобс); 5) мотиваційної (А. Маслоу, Р. Хаус); 6) ціннісних (М. Вебер, Б. Рассел, К. Ходжкінсон та ін.)

Теорія раціонального вибору, запропонована Дж. Бьюкененом і Г. Таллоком (1997), робить акцент на взаємодії політиків та виборців у процесі розподілу, обміну і перерозподілу ресурсів політичної діяльності. Неінституціоналізм прагне розглядати такого роду взаємодії з точки зору утворення і використання соціальних інститутів (правил гри) [14]. Концепція „лідерство як взаємодія” визначає явище лідерства як ефект групової дії. Політологи Е. Богардус, П. Пігорс, Р. Мертон та інші вважають, що лідерство виникає з активного процесу взаємодії та існує там і тоді, де і коли воно усвідомлюється й підтримується іншими членами групи. Отже діяльний і ефективно працюючий лідер керує тому, що соратники сприймають його як особистість, котра найбільш відповідає ролі лідера.

Вважається, що сучасна політична наука має у своєму розпорядженні близько десяти концепцій, які розкривають сутність взаємовідносин лідера та його найближчого оточення [15].

Американські політологи П. Херсі і К. Бланшар у своїй теорії „життєвого циклу” стверджують, що міра прояву влади і лідера залежить від зрілості послідовників і виконавців. У поняття „зрілість” вони вкладають здатність послідовників нести відповідальність за свої дії та поведінку, а також бажання досягти поставленої мети на основі освіти і практичного досвіду [16].

Е. Холландер, автор концепції „кредиту довіри”, дійшов висновку, що ініціативність лідера залежить від того, наскільки послідовники усвідомлюють його компетентність та оцінюють його дії як такі, що відповідають нормам, прийнятим у їх політичній організації. Поняття „кредиту довіри” визначає права лідера на нестандартність поведінки в певних межах. Прихильники видають своєму лідерові певні „кредити довіри”, які він може поповнювати або витрачати залежно від правильності чи хибності своїх дій. Невикористані „кредити” пов’язані з невдачами лідера стосовно очікувань послідовників, причиною яких може бути інертність лідера, робота „на себе”, слабка мотивація власних дій, несумісність проблем, які він вирішує, та інші негативні типи поведінки. Відтак поняття „кредит довіри” допомагає зрозуміти процес періодичного зміщення лідерів у міру зміни завдань і особливостей політичної ситуації [17].

Роль особистості в політиці зазвичай розглядається, виходячи з наявності в суспільстві політичної системи, яка є структурованою і складається з певної множинності індивідів, об’єднаних в групи. Але при такому підході багато важливих для політичної науки питань

залишаються нез'ясованими, що має значення не тільки для теорії, але й для політичної практики. Аналіз політичної проблематики через особистість, її політичну позицію викликає питання, про яку саме особистість йдеться. Різні люди виконують різні політичні ролі і функції. Одна справа політичні лідери чи люди, наділені владою, інша річ — пересічні індивіди, з яких складається суспільство. „Хто є акторами світу політики?” — запитує французький політолог Ж.-М. Денкен і пропонує різні відповіді: „Можна сказати, що діють тільки індивіди. Можна сказати, що у світі політики в якості суб'єктів виступають такі великі групи, як класи і нації. Насамкінець можна погодитися з проміжною точкою зору, тобто визнати в якості суб'єктів групи, які склалися на базі процесу інституціоналізації: вони існують незалежно від індивідів, які є їх конкретною опорою” [18]. Сам Ж.-М. Денкен вважає тільки першу відповідь правильною. За цих умов політичне лідерство розглядається більше як соціально-психологічна проблема, залишаючи осторонь процеси, пов'язані з їх дією і перетвореннями (як наслідками такої дії) у сфері політичних інституцій [19; 20; 21]. Вивчення специфіки політичного лідерства, особливостей владної дії як механізму його здійснення (та інші проблеми політичного лідерства) переміщуються у сферу людської свідомості і пов'язуються з особливостями її прояву.

У зв'язку з розробкою проблем політичного лідерства відбувається й перегляд поглядів стосовно еліт. Еліти починають розглядатися в контексті „соціального підтексту лідерства”. Г. Алмонд використовує термін „політична еліта” як синонім поняття „політичне лідерство”. З погляду елітаристів завжди існують ті, хто управляє, і ті, ким управляють [22]. Одним з проявів такої позиції є встановлення знаку рівності між лідерством, керівництвом та управлінням. Політичне лідерство як соціальний інститут ототожнюється з органами державної влади. Діяльність лідера трактується як суто адміністративна, а специфіка явища лідерства зводиться переважно до правових регуляторів політичної активності особистості. Простежується навіть тенденція до ототожнення явища політичного лідерства з окремим політичним лідером/керівником [11].

Отже, переважна частина дослідників розміщує політичне лідерство та політичне керівництво в системі владних відносин. Зауважимо, що останнім часом спостерігаються спроби вироблення методологічно нового погляду на владу [23]. Привертає увагу те, що у його межах термін „політична еліта” тлумачиться більш широко. Замість позначення закритої групи політичних лідерів, які стоять у ієрархічній „черзі” на отримання посад у державних структурах, він тлумачиться як соціальний суб'єкт, пов'язаний з проблемами політичного розвитку певного суспільства, і який здійснює визначальний вплив на розвиток соціально-політичних процесів. Тобто заявляється позиція, згідно з якою еліти

здійснюють суттєвий (якщо не вирішальний) вплив на суспільний розвиток. Проте таке трактування суспільно-політичних процесів не є новим (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс). Але в новому трактуванні демократична модель суспільної організації виступає як форма контролю над елітами. Хоча еліти і здійснюють лідерські функції, вони стають підзвітними тим, хто їх наймає для вирішення певних суспільних проблем. У залежності від стану, в якому перебуває суспільство, на перший план виходить їх модернізаційний або стабілізуючий вплив [24].

Для подальшого розгляду проблеми корисно простежити розвиток поглядів на зв'язок політики і державного управління. У США, наприклад, відокремлення управлінських функцій від того, що вважалося за перекручення політики, В. Вільсон виклав так: „...управління лежить поза сферою власне політики. Адміністративні питання аж ніяк не політичні. Хоча політика ставить завдання органам управління, їй не можна дозволяти втручатися в їх діяльність” [25].

„Старе” державне управління, на думку американських авторів Д. Л. Веймера та Е. Р. Вайнінга, значно відрізняється від „нового”: „Нове управління державними органами ставить за мету не тільки виконувати законодавчі накази якомога ефективніше та економніше, а й впливати на вибір та втілення в життя політики, яка загалом поліпшить якість життя для всіх” [25].

Увага до вивчення правлячої меншості й політичного лідерства у процесі формування політичної науки на Заході сприяла створенню широкої міждисциплінарної сфери. Для того, щоб уявити її масштабність, наведемо такі приклади. Міждисциплінарна бібліографія з питань лідерства, яку уклали Л. Едингер і Д. Сеаринг станом на 1967 рік, налічувала 229 досліджень [28]. За підрахунками Г. Пейджа, в університетах США з 1925 по 1975 рік з проблем політичного лідерства було захищено 250 докторських дисертацій [27]. Виданий К. Беком у Пітсбургському університеті „Архів політичних еліт Східної Європи” у комп'ютерному банку даних налічує понад 15 тисяч персоналій. Пізніше він видав бібліографію досліджень стосовно політичних лідерів Східної Європи [28; 29]. У подальшому обсяг досліджень значно збільшився.

Розгляд політичного лідерства як виду діяльності в межах державного устрою (навіть на нормативному рівні) може ґрунтуватися на психологічних, економічних, соціальних, культурологічних, управлінських та інших теоретичних підставах. Це характерно для сучасного етапу розробки проблем політичного лідерства не лише у вітчизняному суспільствознавстві. В політології ті чи інші інтерпретації політичного лідерства і політичного керівництва мають узгоджуватися з відповідними загальними теоретичними підходами.

Література:

1. **Prewitt K., Stone A.** The Ruling Elites. Elite Theory, Power and American Democracy. New York, 1973. – P. 4.
2. Див. „Політичний менеджмент”, спеціальний випуск, 2006 р.; № 2, 2007 р.
3. **Вебер М.** Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 646.
4. **Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М: Логос, 2003.
5. **Слизовский Д. Е.** Политическое лидерство: методологические проблемы исторической интерпретации // Вестник Российского университета дружбы народов.— Сер.: Политология.—2003.—№ 4 — С. 20—33.
6. **Russel V.** Power. L., 1985. P.10.
7. Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. — М., 1999. — С. 33.
8. **Пищулин Н., Сокол С.** Политическое лидерство: В 2-х ч. — Ч. 1. Теоретические и методологические основы исследования. — М., 1992. — С. 12.
9. **Пищулин Н. П., Пищулин С. Н., Бетуганов А. А.** Лидерство и лидеры в управлении // Социальное управление: В 2-х томах. — Т. 1.— М. 2003. — С. 279.
10. **Аронсон Э.** Общественное животное. — М., 1998.
11. **Такер Роберт С.** Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачёва // США: экономика, политика, идеология. — № 1, 1990. — С. 77.
12. **Вебер М.** Покликання до політики // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 173 – 191.
13. **Херман М. Дж.** Стили лидерства в формировании внешней политики // Политические исследования. — № 1, 1991. — С. 91 — 98.
14. **Норт Д.** Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М., 1997.
15. **Кудряшова Е. В.** Лидер и лидерство. — Архангельск, 1996. — С. 24 – 25.
16. **Hersey P., Blanchard K.** Management and Organizational Behavior. 4 th ed. N.Y., 1982.
17. **Hallander E.** Emergent Leadership and Social Influence // Leadership and Interpersonal Behavior. N.Y., 1961. – P. 45.
18. **Дэнкен Жан-Мари.** Политическая наука. — М., 1993. — С. 93.
19. **Стоун Д.** Парадокс политики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2000. – 304 с.

20. **Московичи С.** Машина, творящая богов / Пер с фр. — М.: Центр психол. и психотерап., 1998 — 560 с.
21. **Фрейд Н. В.** Политическая харизма: версии и проблемы // Социологические исследования. - № 12, 2003. - С. 3 - 10.
22. **Ашин Г. К., Охотский Е. В.** Курс элитологии. — М.: ЗАО „Спортакадемпресс”, 1999. — 368 с.
23. **Алюшин А. Л., Порус В. Н.** Власть и „политический реализм” (поведенческие концепции власти в политической науке США) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. — М.: Наука, 1989. — С. 95 - 127.
24. **Эндрювайт Г.** Элиты и развитие: Теория и исследование влиятельных элит на процессы социально-политического развития // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической ретроспективе. Проблемно-тематический сборник / Ред. Ю. С. Пивоваров и др. — Вып. 4. — М., 1998.
25. Цит. за **Девід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг.** Аналіз політики: концепції і практика. — К.: Основи, 2000. — С. 20 — 21.
26. **Political Leadership in Industrialized Societies.** Ed. by Edinger L. N.Y.: Wiley, 1967. P. 348 - 366.
27. **Paige G.** The Scientific Study of Political Leadership. N.Y.: The Free Press, 1977. P. 237 - 254.
28. **Beck C., McKechnie J.** Political Elites: A Select Computerized Bibliography. — Cambridge: MIT Press, 1967.
29. **Beck C.** et al. Comparative Communist Political Leadership. — N.Y.: David McKay, 1973.